

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.338>

УДК 351.746.1+341.485(477)«1932/1933»

Роман ПОДКУР*

Інформаційно-аналітичні документи ГПУ УСРР про Голодомор 1932–1933 рр.

Метою статті стало дослідження створення інформаційних документів органів державної безпеки про Голодомор 1932–1933 рр.

Методологія ґрунтується на принципах історизму, науковості, усебічності. При класифікації документів комуністичних спецслужб був застосований провінієнц-принцип. Для реалізації мети були застосовані проблемний, хронологічний, конкретно-пошуковий методи.

---

* *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; 5roman@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>.

Висновки. Упродовж 1930–1931 рр. секторами ГПУ УСРР була реорганізована і створена агентурна мережа, що була спрямована на жорсткий контроль за політичною, економічною ситуацією, настроями населення в адміністративно-територіальних одиницях. Керували агентурними мережами районні уповноважені ГПУ УСРР.

Система підбору агентів спрямувалася на отримання інформації безпосередньо із соціальних груп, що були об'єктами пильної уваги співробітників державної безпеки: робітники, соціалістичний сектор (радгоспи, МТС, колгоспи) із поділом на соціальні прошарки, індивідуальний сектор, куркулі і куркульські виселки, національні громади, інтелігенція, службовці, безробітні, колгоспний, радянський, адміністративно-судово-слідчий апарат, земельні органи, кооперація, військові об'єкти.

При вербуванні співробітники держбезпеки враховували певні індивідуальні якості агента: він мав бути лояльним до радянської влади, але не проявляти активність у громадському житті, ініціативним, моторним, жвавим, із адекватним сприйняттям дійсності, вмінням завойовувати довіру людей.

У період Голодомору 1932–1933 рр. районні уповноважені ГПУ УСРР докладно інформували про рівень виконання плану хлібозаготівлі, факти канібалізму, масової смертності населення, харчування сурогатами тощо.

Співробітники ГПУ УСРР зайняли чільне місце у збиранні й узагальненні статистичної інформації. На дані ГПУ УСРР посилалися партійні керівники всіх рівнів. Тому ці статистичні дані важливі як джерело для проведення статистичних досліджень щодо кількості загиблих від голоду у 1932–1933 рр.

Ключові слова: агентурна мережа, Голодомор, ГПУ УСРР, районний уповноважений.

Дослідження перебігу Голодомору 1932–1933 рр. відкривають все більше нюансів, оскільки виявляються додаткові джерела, осмислюються вже наявні документи. Головні напрями вивчення зосереджуються на настроях та поведінці окремих соціальних груп населення (сільські активісти, представники партійно-радянського апарату, селяни-власники тощо)¹.

---

¹ Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 67–79; Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920–1930-ті рр.): типологія поведінки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1/2 (40/41). – С. 259–263; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938: зб. док. та

Вагомим чинником для характеристики перебігу виявилися документи ГПУ радянської України, що підпорядковувався повністю ОГПУ СРСР².

У сучасній історіографії Голодомору 1932–1933 рр. вже наявні оцінки інформаційного потенціалу документів органів державної безпеки. Так, Р. Пиріг зазначив, що методом логічної критики він упевнився у високому ступені достовірності фактичного матеріалу, поданому у документах ГПУ УСРР. На його думку, інформаційні спеціальні зведення відтворювали перебіг тогочасних подій, зокрема, антиколгоспні настрої, так звані «продовольчі труднощі», масові смерті і голодування населення, їхні наслідки – епідемії, дитячу безпритульність і бездоглядність, канібалізм, втечу із села тощо.

Дослідник зазначив, що інформаційно-аналітичні матеріали ГПУ УСРР

«точно вказують на причинно-наслідкові зв'язки голоду, інспірованого політикою вищого партійно-державного керівництва і регіонами місцевих компартійних органів».

Серед таких причин згадуються адміністративні заходи щодо хлібозаготівлі, обшуки, експропріація продовольства, протиправна діяльність місцевого партійно-радянського апарату, активістів та ін.³

Т. Вронська і Н. Платонова, аналізуючи документи органів ГПУ УСРР в архівосховищах Галузевого державного архіву МВС України щодо Голодомору 1932–1933 рр., визначили їхню тематику – забезпечення ОГПУ СРСР – ГПУ УСРР реалізації політики

матер. / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 464 с.; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940: зб. док. та матер. / авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.

² Див. докладніше: *Подкур Р.* Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР у контексті підписання союзного договору 1922 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 69–90.

³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 18

радянської влади щодо «соціалістичних перетворень» на селі й організаційно-структурна перебудова, кадрова політика, що була спрямована на посилення репресивної ролі органів внутрішніх справ, кримінальні справи стосовно розкрадачів соціалістичного майна, канібалів та протоколи Особливої наради та трійок⁴.

Окремий розділ колективної монографії був присвячений документам, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Василь Даниленко та Володимир Пристайко означили й побіжно описали декілька груп джерел про Голодомор. Це нормативно-правові і розпорядчі документи, доповідні записки, спецповідомлення, довідки, оперативні зведення про боротьбу із контрреволюцією у галузі сільського господарства, документи річної, піврічної, квартальної оперативно-статистичної звітності про наявність кримінальних справ на «контрреволюціонерів» – противників хлібозаготівлі, осіб, які чинили опір діям представників влади, архівно-кримінальні справи⁵.

Важливим доповненням став анотований довідник документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України про Голодомор 1932–1933 рр.⁶ Важливо, що у довіднику зібрані документи за 1932–2007 рр. Власне документи органів держбезпеки мають крайню дату 5 травня 1988 р. – це доповідна записка КГБ УРСР першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про активізацію антирадянської кампанії навколо голоду 1932–1933 рр.⁷ Період незалежної України представлений свідченнями очевидців Голодомору.

Часто документи органів ГПУ УСРР використовувалися як джерело у значній кількості дисертаційних досліджень, присвячених історії Голодомору. Однак здебільшого такі документи

---

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 28–41.

⁵ Там само. – С. 81–97.

⁶ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / В. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Аулова, В. Лавренюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.

⁷ Там само. – С. 88.

згадувалися лише як один із видів джерел для написання кваліфікаційної наукової роботи.

Однак при використанні чи аналізі інформаційного потенціалу документів органів державної безпеки малодослідженою темою залишався механізм створення інформаційно-аналітичних документів. Тому метою даної статті стало дослідження процесу створення інформаційних документів органів державної безпеки про Голодомор 1932–1933 рр.

При опрацюванні документів органів державної безпеки комуністичного режиму варто погодитися із думкою Г. Папакіна, який запропонував класифікувати документи комуністичних спецслужб згідно провінієнц-принципу на: 1) джерела, створенні спецслужбами і 2) зібрані ними упродовж їхньої діяльності із інших документостворювачів. Він також запропонував концепцію класифікації документів спецслужби згідно першої групи: за авторством і метою. Останнє повинно було пояснювати ціль створення цього документу і його подальшу роль в ухваленні рішення вищого партійно-радянського керівництва різного рівня. Ним же були запропоновані основні види таких джерел офіційного (службового, інституційного) походження: ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітні, інформаційно-аналітичні документи, офіційне листування, різноманітні матеріали агентурної діяльності, обліково-контрольні, слідчі, судові документи. Їх доповнюють джерела другої групи, тобто зібрані (вилучені) документи неофіційного походження – приватні листи, записки, щоденники, спогади, які відклялися, здебільшого, як докази контрреволюційної діяльності у архівно-кримінальних справах.

Оскільки проблема інформаційного потенціалу документів органів державної безпеки про Голодомор 1932–1933 рр. надто широка для статті, тому проаналізуємо механізм створення інформаційних доповідних записок. Це зумовлено, *по-перше*, значною кількістю таких документів, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України та його регіональних підрозділах, архівосховищах центральних та обласних архівів. *По-друге*, документи цього виду стали одним із головних

джерел для ілюстрації жахливого перебігу Голодомору у численних наукових працях та науково-документальних збірниках.

Основний об'єм інформації збирався і первинно опрацьовувався на районному рівні і спрямовувався керівництву сектору ГПУ УСРР, зі 1932 р. – до обласного відділу ГПУ УСРР. Процес інформаційного забезпечення співробітниками органів державної безпеки партійно-радянського керівництва всіх рівнів був складним через постійні структурні реорганізації, що часто накладалися на проведення адміністративно-територіальних змін. Так, згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округів» і ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління», округи в Україні скасовувалися⁸. Уся територія республіки розподілялася на 503 адміністративних одиниці: 484 райони (замість 680⁹), 18 міст республіканського підпорядкування і АМСРР (до якої входило 11 районів). Отже, кількість районів значно зменшувалася, а площа кожного з них збільшувалася.

У кожному районі передбачалися відповідні органи державного управління, мережа партійних комітетів КП(б)У, райвідділ міліції тощо. Але місцеві відділення та апарати державної безпеки мали дещо іншу структуру. В окремих районах було створено районні відділення ГПУ УСРР (три–чотири штатні одиниці), в інших – діяли лише районні апарати – районний уповноважений ГПУ та його помічник.

Така дислокація місцевих чекістських органів зумовлювалася наявністю стратегічно важливих об'єктів (залізничних станцій, комунікацій, підприємств) або розселенням етнічних груп, близькістю державного кордону, «повстанськими» традиціями тощо. Окремі райони, де були відсутні об'єкти, «гідні оперативного обслуговування», називали «відкритими» через відсутність районного апарату. Співробітник найближчого су-

---

⁸ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 14. – Ст. 141. – С. 449–453; № 23. – Ст. 225. – С. 687–714.

⁹ Нові адміністративні райони УРСР: Статистичний довідник. – Харків: Господарство України, 1930. – С. 5.

сіднього районного відділення ГПУ УСРР створював та контролював декілька агентурних мереж, аналізував зібрану інформацію, за необхідності вживав оперативних заходів.

В умовах проведення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. ситуація практично не змінилася. Голова ГПУ УСРР В. Балицький у вересні 1930 р. заявив:

«Загальне положення про Державне політичне управління УСРР, діюче на підставі постанови ВЦВК і РНК від 13 серпня 1924 р., у зв'язку з переходом УСРР на двоступеневу систему управління, не змінюється»¹⁰.

Але В. Балицький зазначив, що «у разі оперативної необхідності», згідно з постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р., при районному виконавчому комітеті рад створюються районні відділення ГПУ УСРР або запроваджуються районні уповноважені, а у 18 містах (за особливим списком) – міські відділення ГПУ УСРР. Так, 27 липня 1933 р., згідно з наказом ГПУ УСРР № 289 від того ж дня, при формуванні органів місцевої влади новоутворених Ситковецького та Шпиківського районів Вінницької області (постанова ВУЦВК від 14 червня 1933 р.) створювалися відповідні районні апарати ДПУ УСРР. Проте їхня організація не означала суттєвого розширення штатів. Новостворені райони формувалися за рахунок Брацлавського та Чернівецького районів Вінницької області. Тож діючі Брацлавське та Чернівецьке районні відділення ГПУ УСРР були понижені у статусі й переформовані у районні апарати¹¹. Особовий склад, вивільнений з розформованих відділень, був працевлаштований у новостворених районних апаратах.

За потреби окремі районні апарати перетворювали на районні відділення. Так, наказом ДПУ УСРР від 14 квітня 1931 р. окремі районні апарати було переведено на штат районних відділень (3 штатні одиниці). Зокрема, у Харківському секторі було

---

¹⁰ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: справочник / под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 505.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9 (УРСР), спр. 666, арк. 78.

організовано 7 нових районних відділень, Донецькому – 3, Київському – 22, Дніпропетровському – 7, Одеському – 11, Вінницькому – 14, Житомирському – 2, Полтавському – 13, Сумському – 13, Молдавському відділі ГПУ УСРР – 2, у 19-му Олевському прикордонному загоні – 1, 20-му Славутському прикордонному загоні – 1, 21-му Ямпільському прикордонному загоні – 3, 22-му Волочиському прикордонному загоні – 2, 23-му Кам'янець-Подільському прикордонному загоні – 4, 24-му Могилів-Подільському прикордонному загоні – 3¹².

Формування нових міських відділень ГПУ УСРР відбувалося після відповідної постанови ВУЦВК про організацію міської ради. Так, згідно з постановою ВУЦВК від 4 січня 1933 р. про створення Чистяківської міської ради, місцеве районне відділення наказом ГПУ УСРР № 59 від 22 лютого 1933 р. було реорганізоване у Чистяківське міське відділення ГПУ УСРР¹³.

Специфіка оперативної діяльності спецслужб не обмежувалася лише конкретною адміністративно-територіальною одиницею нижчого рівня (зокрема, районом). Для «оперативного охоплення всіх адміністративно-територіальних одиниць і створення міцних оперативних кулаків по боротьбі з контрреволюцією і розвідувальною роботою противника», що будується не враховуючи меж районів, створювалися секторні апарати ГПУ¹⁴. Центральний апарат ГПУ УСРР здійснював загальне політичне, оперативне та адміністративне керівництво як секторами, так і міськими та районними апаратами. Отже, на території республіки було сформовано 9 секторів з наступною дислокацією:

- м. Вінниця (колишні Вінницька, Проскурівська і частини Уманської округи);
- м. Дніпропетровськ (колишні Дніпропетровська, Криворізька, Запорізька і Мелітопольська округи);
- м. Житомир (колишні Волинська, Бердичівська округи);

---

¹² ГДА СБ України, ф. 9 (УРСР), спр. 286, арк. 51–51 зв.

¹³ Там само, спр. 666, арк. 64.

¹⁴ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991. – С. 506.

- м. Київ (колишні Київська, Чернігівська, Білоцерківська, Шевченківська і частина Уманські округи);
- м. Одеса (колишні Одеська, Херсонська, Миколаївська і Зінов'євська округи);
- м. Полтава (колишні Полтавська, Лубенська, Кременчуцька округи);
- м. Сталіно (колишні Артемівська, Луганська, Сталінська й Маріупольська округи);
- м. Суми (колишні Сумська і Конотопська округи);
- м. Харків (територія колишньої Харківської округи).

Начальниками секторів були призначені:

- м. Вінниця – О. Грозний-Сафес (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.);
- м. Дніпропетровськ – Ф. Леонюк (вересень 1930 р. – серпень 1931 р.) та Я. Краукліс (грудень 1931 р. – лютий 1932 р.);
- м. Житомир – П. Семенов (вересень 1930 р. – лютий 1932 р.);
- м. Київ – В. Іванов (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.) та О. Б. Розанов (грудень–лютий 1932 р.);
- м. Одеса – Ю. Перцов (вересень 1930 р. – лютий 1932 р.);
- м. Полтава – О. Розанов (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.) та М. Корнєв (січень–лютий 1932 р.);
- м. Сталіно – Й. Блат (вересень 1930 р. – жовтень 1931 р.) і М. Тимофєєв (жовтень 1931 р. – лютий 1932 р.);
- м. Суми – В. Левоцький (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.);
- м. Харків – Я. Краукліс (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.) та П. Мулявко (грудень 1931 р. – лютий 1932 р.)¹⁵.

Загалом продовжував зберігатися «принцип необхідності» – структура і кількість штатних одиниць територіальних органів ГПУ визначалася залежно «від політико-економічної й оперативної важливості міста та районів». У місцях дислокації апаратів секторів міські відділення ГПУ УСРР не створювалися,

¹⁵ Золотарьов В. Свояк Сталіна (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу С. Ф. Реденса) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 285.

оскільки вся оперативна робота проводилася співробітниками сектору ГПУ.

Голова відомства В. Балицький підкреслював, що районні відділення та районні уповноважені є оперативними одиницями органів ГПУ УСРР у визначеній адміністративно-територіальній одиниці та «здійснюють у межах своєї території всю оперативно-чекістську роботу».

Основними напрямками оперативної діяльності районних та міських апаратів були:

- комплексне інформаційне вивчення міста та району;
- вивчення і докладне висвітлення політичних настроїв усіх прошарків населення, стану низового апарату, проведення кампаній, виявлення «викривлення класової лінії» і сигналізація про наростання негативних процесів, назрівання нових тенденцій у повсякденному житті адміністративно-територіальної одиниці;
- насадження резидентури, агентурної мережі і «спеціального освідомлення» по об'єктах контррозвідувального, економічного та секретного відділів на основі затверджених керівництвом сектору планів, її постійне інструктування, формулювання завдань;
- агентурна та слідча робота за всіма справами, за якими було відкрито провадження на території адміністративно-територіальної одиниці чи «міжрайонних справах» (за дорученням керівництва сектору);
- за дорученням сектору співробітники низових апаратів підтримували зв'язок із «цінною агентурою сектору»¹⁶.

Районні уповноважені проводили також агентурну розробку. Їхня «реалізація», тобто арешт, дозволялася лише із санкції керівних співробітників сектору чи облвідділу ГПУ УСРР. Негайний арешт був дозволений лише в умовах активного «антирадянського прояву» – підпал, вбивство на політичному ґрунті тощо. Після проведення арешту, районний уповноваже-

---

¹⁶ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: 1917-1991. – С. 513-514.

ний мав обов'язково доповісти керівництву сектору/облвідділу ГПУ УСРР.

Ці співробітники мали обмежене діловодство. Зокрема, в їхні облікові функції входило ведення реєстрів-журналів, де реєструвалися справи-формуляри, агентурні розробки і слідчі справи, алфавітної книги на осіб, які проходять по всіх справах із позначкою висновків чи ухвалених вироків, справи із копіями постанов про відкриття чи закриття кримінальної справи, окремої справи про розшук осіб. Зазначені облікові справи повинні були зберігатися в окремій залізній шафі чи сейфі.

Отже, районні і міські уповноважені повинні були виконувати широкий спектр завдань – проведення агентурно-оперативної роботи, збирання, узагальнення і первинний аналіз інформації агентури, проведення контррозвідувальних заходів.

Окремо було визначено основні завдання сектору ГПУ радянської України. Аналіз їх напрямів діяльності розкриває як безпосередню зацікавленість вищого партійно-радянського керівництва СРСР та УСРР в отриманні конкретної інформації про діяльність закордонних «контрреволюційних» організацій різного спрямування, так і наявних та потенційних політичних і громадських організацій, повсякденного життя соціальних та професійних груп, колишніх членів політичних партій тощо.

Від співробітників держбезпеки вимагали:

- глибокого висвітлення політичних настроїв усіх прошарків населення як міста, так і села за соціальними, національними та професійними групами (робітники, селяни, інтелігенція, учнівська молодь, студентство, службовці, колишні партизани, національні меншини), «своєчасно повідомляючи про виявлені явища і тенденції»;
- системної інформації для ГПУ УСРР щодо змін політичного настрою/ситуації соціальних прошарків на території сектору;
- своєчасного сигналізування/повідомлення про наростаючі серйозні політичні події, активні антирадянські прояви, повстанські настрої та ін.;
- спеціальне вивчення назріваючих політико-економічних процесів серед усіх соціальних прошарків міста та села;

- облік і статистична обробка активних антирадянських проявів та найважливіших подій, у тому числі в адміністративно-територіальному розрізі (згодом окремі адміністративні одиниці чекісти називали «повстанськими», «антирадянськими» тощо);
- узагальнення всього матеріалу щодо політичного стану населення на території сектору чи окремої територіальної одиниці на підставі інформації, отриманої всіма оперативними підрозділами;
- постійне висвітлення всього «облікового елемента» для оперативних підрозділів;
- виявлення необлікованих «кадрів куркульсько-контрреволюційного активу на селі, промисловості та місті»;
- виконання завдання оперативних відділів сектору.

Оперативна інформація, зібрана районними чи міськими уповноваженими, окрім інформування партійно-радянського керівництва, слугувала підставою діяльності оперативних підрозділів. Це, зокрема, «висвітлення всього облікового елемента оперативних підрозділів» та ін.

Виконуючи такі завдання по лінії інформаційного обслуговування, районні і міські уповноваженні ГПУ розпочинали агентурні розробки стосовно перевірки наявності «куркульської контрреволюції й антирадянського елемента». Також вони проводили заходи щодо «вилучення класово-чужого елемента і куркульства із підприємств у місті і на селі, із низового радянського, адміністративно-судового і кооперативного апаратів, проводячи цю роботу за необхідних обставин, і не під час якихось кампаній (йдеться, очевидно, про виконання оперативних наказів ОГПУ СРСР стосовно вилучення певних категорій антирадянського елемента. – Авт.), усунення перегинів у низовому радянському, кооперативному апараті» через інформування районними і міськими уповноваженими ГПУ УСРР відповідних керівників партійно-радянських та господарських органів про наявні «негаразди».

Також на терені кожного сектору/облвідділу проводилася контррозвідувальна робота за «всіма видами військово-полі-

тичного шпигунства і диверсії», по національних колоніях, іноземних представництвах, «УНРівщині, повстанству, політичному і кримінально-політичному бандитизму, бандитсько-диверсійним організаціям та угрупованням», монархічним групам, колишнім «махновським кадрам», за винятком «безумовного встановлення керівництва політичної групи анархістів». Ураховуючи поставлені місцевим контррозвідувальним апаратам завдання, слід відзначити, що вже на початку 1930-х рр. лідери ЦК ВКП(б)–КП(б)У та керівники органів держбезпеки були впевнені у стійкій взаємодії політичних опонентів більшовизму.

По лінії секретного відділу співробітники сектору та районних органів ГПУ УСРР акцентували свою увагу на настроях сільської інтелігенції та учнівської молоді, виявляли «українські контрреволюційні організації, групи і одинаків, що були пов'язані з російською та українською громадськістю», «куркульсько-контрреволюційні угруповання», «колишніх провокаторів», «терористичні прояви політичного характеру на селі», «релігійні осередки» всіх конфесій і протестантських течій, «антирадянські партії, групи та третю силу».

Варто зазначити, що термін «третя сила» в інформаційних повідомленнях апаратів держбезпеки УСРР знову з'явився 1930 р. Загалом у роки російсько-української війни та громадянської війни у Росії так класифікували нерегулярні селянські та козацькі (район Кубані й Дону) формування, що боролися проти білого руху та Червоної армії. Під цей термін іноді підпадали загони Н. Махна. Він знову став актуальним під час проведення суцільної колективізації у лютому–квітні 1930 р. Незадоволені розкуркуленням селяни масово формували стихійні загони, що протидіяли заходам влади, депортації «куркулів»¹⁷. Ідея «рад без комуністів», «селянського самоуправління» на тлі більшовицької реконструкції економіки були популярними серед селянства. Відтак одним із головних завдань секретного

---

¹⁷ Див.: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.; Павлоградське повстання 1930 р.: док. і матер. / упоряд. В. М. Даниленко. – К.: Укр. письменник, 2009. – 379 с. та ін.

відділу новостворених секторів було виявлення найменших проявів і спроб створити селянські загони, групи так званої «третьої сили».

Також серйозного клопоту органам держбезпеки завдавали колишні «червоні партизани» – учасники більшовицького партизанського руху. Після завершення бойових дій вони отримали привілеї, брали активну участь у формуванні сільських органів управління. Користуючись певним матеріальним ресурсом упродовж 1920-х рр. вони стали заможними селянами, мали міцні господарства. В умовах колективізації частина колишніх червоних партизанів відмовилася брати участь у розкуркуленні, формуванні колгоспів. При спробі насильницького усупільнення їхнього майна вони чинили жорсткий опір представникам місцевої влади. Іноді навіть очолювали стихійні селянські загони. Відтак були окремим об'єктом оперативної розробки місцевих апаратів ГПУ–НКВД УСРР¹⁸.

Співробітники економічного відділу сектору на підвідомчій території мали завдання

«виявляти й боротися з економічною контрреволюцією, контрабандою, шкідництвом, економічним шпигунством, посадовими та господарськими злочинами».

Вони контролювати дії радянського апарату, проведення господарсько-політичних кампаній, настрої технічної інтелігенції та їх тенденції, провадили боротьбу з «ажіотажем, спекуляцією, фальшивомонетництвом».

Для реалізації цих завдань інформаційний відділ сектору спільно з відповідними міськими, районними органами ГПУ розробляли план насадження «резидентурної мережі контрольного освідомлення, запасної резидентури». Співробітники апарату сектору інструктували щодо формування районних

---

¹⁸ Див.: Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченко: зб. док. та матер. / авт. вступ. ст. та упор. О. Лисенко, Р. Подкур. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – 356 с.; Докладніше про справу «червоних партизан» див.: Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область / упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Потапенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2018. – Кн. 7. – С. 22–284.

та міських агентурних мереж, брали участь у підборі, вербуванні відповідних кадрів тощо¹⁹.

Для районного уповноваженого ГПУ УСРР основною була робота із формування агентурної мережі в районі, підбору резидентів, які могли частково керувати певною групою агентів. Уповноважений і резидент збирали доповідні записки агентири, здійснювали їхню попередню обробку і надсилали до інформаційного відділу або інших оперативних відділів сектору/облвідділу ГПУ УСРР. В інструкції про агентурну роботу уповноважених наголошувалося, що

«необхідно добиватися, щоб освідомлення (агентура. – Авт.) у першу чергу висвітлювало свій основний об'єкт (середняк – середняка, бідняк – бідняка, учитель – інтелігенцію і т. д.)»²⁰.

Керівництво постійно вимагало систематичної роботи уповноважених із агентурною мережею, оскільки потребувало постійно актуальної інформації про політико-економічну ситуацію в кожній адміністративно-територіальній одиниці. Згідно інструкції, конспіративні зустрічі мали відбуватися щонайменше двічі за декаду. Крім того, уповноважений на основі власних спостережень складав періодичні доповідні записки про політичний стан району, проходження кампаній. Такі доповідні записки надавали можливість керівництву сектору/облвідділу оцінювати здатність уповноваженого орієнтуватися щодо ситуації в адміністративно-територіальній одиниці.

Ще однією діючою особою в організації отримання інформації із українського села був резидент – особа, яка керувала групою агентів. Фактично резидент був неформальним помічником районного уповноваженого ГПУ УСРР. Водночас він становив кадровий резерв співробітників держбезпеки низової ланки. Чимало співробітників органів держбезпеки починали службу кар'єру із посади резидента.

В інструкції ГПУ УСРР про організацію інформаційно-освідомчої роботи від 1930 р. наголошувалося, що кількість рези-

---

¹⁹ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: 1917-1991. – С. 507-509.

²⁰ ГДА МВС, м. Харків, ф. 48/169, оп. 1, спр. 3, т. 1, арк. 9.

дентів повинна залежати від категорії районів. Так, у районах суцільної колективізації резиденти підбиралися із працівників, які за основним місцем роботи постійно стикалися із колгоспниками, сільською і колгоспною адміністрацією. Найбільш вдалими кандидатурами вважалися кущові агрономи, культурно-освітні інструктори, працівники МТС, районного сільського банку, кооператори тощо.

В районах часткової (40–50%) колективізації створення резидентур мало проводитися за двома напрямками:

- а) для обслуговування колективізованої частини села;
- б) для обслуговування індивідуального сектору та інших об'єктів, що здійснювалося за територіальним принципом (іншим резидентом).

У даному випадку пропонувалося залучати інструкторів райвиконкомів, агрономів, інспекторів, працівників «Кооптаха», «Вторсировини», «Рудметалторгу». Не рекомендувалося залучати у якості резидентів заступників голів райвиконкому, голів КНС, завідувачів фінансовими органами, фінансових агентів, статистиків, завгоспів, секретарів, оскільки практична робота засвідчила їхню неспроможність виконувати такі обов'язки.

У районах незначної колективізації також повинно бути не менше двох резидентів, які мали знаходитися не лише у районному центрі, а й у населеному пункті, де через різні причини можлива концентрація інформації із інших сіл.

Також у «соціалістичному секторі» пропонувалося створювати комбіновані резидентури із районних, окружних, обласних працівників, які повинні були охопити кваліфіковану частину резидентури і розвантажити кущових резидентів і районного уповноваженого. Оскільки навантаження на одного резидента передбачалося не більше 20 агентів, але це значна кількість агентів, повідомлення яких треба було опрацювати.

Однак створення комбінованої резидентури мало сенс лише у тому випадку, коли такий резидент мав змогу систематично об'їжджати одні і ті самі райони і зустрічатися із агентом хоча б щомісяця. На думку керівництва ГПУ УСРР:

«Створення комбінованої резидентури повинно було стати істотною передумовою до виховання і систематичної кваліфікації (так

у тексті. – Авт.) частини спеціального колгоспного освідомлення. Ці найбільш кваліфіковані кадри освідомлення можна буде використати для пропрацювання й агентурного вивчення спеціальних питань колгоспного будівництва»²¹.

В обов'язки резидента входили:

- «чекістське виховання» агента і стимулювання його особистої ініціативи у дорученій справі;
- глибока законспірованість власної діяльності й агентурної мережі, оцінка об'єктивності інформаційного матеріалу, який доповідав агент;
- аналіз настроїв і політичних поглядів агента через особисті розмови щодо поточної політико-економічної ситуації;
- жорсткий контроль за виконанням доручених агенту завдань;
- висвітлення всіх поточних питань щодо проведення господарсько-політичних кампаній, вивчення окремих «спеціальних» запитів;
- обережна взаємна перевірка одних агентів іншими, що сконцентровані на одному об'єкті (село, колгосп, сільрада, вищий навчальний заклад, цех і т. д.);
- не рідше одного разу на три місяці він мав надавати письмовий звіт із оцінкою роботи кожного агента.

При отриманні інформації від агента, резидент мав в особистій розмові виявити упущені моменти при виконанні завдання. Якщо агент не міг відповісти на поставлені питання, йому надавався додатковий термін для зібрання додаткового матеріалу.

Було визначено 14 об'єктів «чекістського інформаційного обслуговування»:

«[...] робітники, соціалістичний сектор (радгоспи, МТС, колгоспи) із поділом на соціальні прошарки, індивідуальний сектор, куркулі і куркульські виселки, національні меншини, інтелігенція міста і села, службовці по всіх апаратах, безробітні, колгоспний апарат, радянський апарат, адміністративно-судово-слідчий апарат, земельні органи, кооперація, військові об'єкти»²².

---

²¹ ГДА МВС, м. Харків, ф. 48/169, оп. 1, спр. 3, т. 1, арк. 14.

²² Там само, арк. 23.

Вербування агентів відбувалося таким чином, щоб мати інформацію із всіх соціальних прошарків колгоспників й основних виробничих бригад. Для висвітлення об'єкту «індивідуальники» заборонялося використовувати «куркульський й антирадянський елемент». Водночас використання сільських активістів як агентів для «висвітлення» цього соціального прошарку пропонувалося звести до мінімуму. Очевидно, практична робота засвідчила, що індивідуальники не довіряли сільським активістам і намагалися менше контактувати із ними. Тому чекісти мали шукати агентів серед самих індивідуальників.

«Куркулі», родини розкуркулених, висланих, засуджених чи розстріляних осіб були під особливим контролем органів держбезпеки. Тут також намагалися вербувати агентів із цього середовища, також часто використовували представників сільської адміністрації.

Загалом при підборі агентури користувалися такими принципами:

- для загального висвітлення політичних настроїв основних соціальних прошарків села і міста вербувалися лояльні до радянської влади особи, які не виділялися особливою активністю у громадському середовищі;
- для обслуговування «куркулів» та інших антирадянських елементів вербували осіб із «куркульського середовища», які не були його «ідеологами чи керівниками». Головним чином це були «окуркулені середняки», родичі червоноармійців чи представників радянського апарату. Керівники ГПУ УСРР наполягали, щоб при підборі агентури із «антирадянського середовища» підшукувалися такі особи, які «в умовах практичної роботи могли би піддаватися політичному впливу і нашому впливу».

На думку керівників ГПУ УСРР, агент мав володіти наступними індивідуальними якостями: ініціативністю, моторністю, жвавістю, адекватним сприйняттям дійсності, вмінням завойовувати довіру людей. Також бажано було, щоб він вмів писати і читати.

Отже, районні уповноважені ГПУ УСРР володіли значним об'ємом часто негативної інформації про наявні проблеми у

політико-економічній ситуації району. Значну частину цих проблем повинен був вирішувати районний партійно-радянський апарат. Але взаємостосунки районного уповноваженого ГПУ УСРР із секретарем райкому партії і головою райвиконкому обмежувалися інформуванням останніх про події в районі лише за вказівкою керівництва сектору/облвідділу.

У контексті загальної інформаційної діяльності проводилася робота по об'єктах ПК (політичного контролю) – друк, видо-вища, поштовий і радіозв'язок, створення необхідної кількості пунктів ПК в окремих районах та містах.

Для додаткового контролю за роботою місцевих апаратів та інструкування за групою адміністративно-територіальних одиниць було закріплено окремих співробітників сектору²³.

Отже, весь спектр діяльності та повноважень секторів ГПУ УСРР не збігався з загальною системою державного та партійного керівництва республіки. Пріоритетне завдання керівного центру радянської України – проведення суцільної колективізації та індустріалізації – змусило замкнути управління районами безпосередньо на нього. Фактично радянська Україна у 1930–1931 рр. жила в режимі ручного керування, іноді навіть своєрідного «надзвичайного стану».

Організація секторів ГПУ УСРР безпосередньо не пов'язувалася з системою управління економічними процесами. На них покладалися важливі завдання контролю та «соціальної чистки» села й міста від противників «сталінської реконструкції економіки», репресивного тиску на громадськість, змушуючи її підкорятися волі лідерів ВКП(б). Відтак для оперативних потреб керівництву ГПУ УСРР було дозволено формувати власну трирівневу управлінську структуру «центр–сектор–район».

Таким чином, створення секторів ДПУ УСРР у межах декількох колишніх округ не зменшило рівень контролю органів державної безпеки за галузями народного господарства республіки та суспільством загалом. Навпаки, через формування розгалуженої мережі районних відділень та апаратів органів держбез-

---

²³ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991. – С. 509.

пеки зростав контроль за реалізацією рішень ВКП(б)–КП(б)У та політичними настроями населення. Упродовж 1930–1931 рр. апарати секторів набули організаційного та управлінського досвіду координації оперативної діяльності, зокрема державного терору, на значно більших адміністративно-територіальних одиницях у порівнянні з округою. Тому, коли у 1932 р. була проведена чергова адміністративно-територіальна реформа і створені області, ГПУ УСРР кадрово й організаційно було готове до такого розвитку подій. Сектора, за окремими виключеннями, фактично були перетворені в обласні відділи ГПУ УСРР. Районні уповноважені, агентурні мережі вже були налагоджені і готові до поточної роботи.

Зважаючи на завдання агентурних мереж щодо моніторингу політико-економічного стану населених пунктів, вже наприкінці 1931 – початку 1932 рр. з'явилися повідомлення про «продовольчі труднощі» у сільського населення. Інформація про голодування направлялася районним уповноваженим до обласного відділу ГПУ. Там вона узагальнювалася і направлялася до ГПУ УСРР. Окремі доповідні записки у межах інформування районні уповноважені ГПУ направляли секретарю райкому партії. Головним чином у таких доповідних записках констатувався факт відсутності продовольства, голодування населення, випадки смерті чи канібалізму, іноді зазначалася загальна кількість смертей. Статистичні дані подавалися по соціальних групах – «колгоспники, індивідуальники, бідняки, середняки, куркулі (колишні куркулі)», іноді навіть зазначалася кількість вироблених трудоднів. В одних випадках малу кількість трудоднів чекісти інтерпретували як причину голодування і таким чином сповідували формулу «хто не працює, той не їсть». У випадку голодування колгоспних родин, які мали значну кількість трудоднів (від 400 і більше), чекісти акцентували увагу на розбазарюванні хліба, недолугому керівництві колгоспу тощо. Часто зазначалися причини голодування: «розбазарювання, розкрадання хліба», низький врожай, небажання селян працювати у колгоспі, низька продуктивність праці, нездатність колгоспної адміністрації організувати збирання врожаю чи хлібозаготівлі.

Р. Пиріг наголошував, що сукупний аналіз документів свідчить, що із наростанням масового голоду співробітники ГПУ УСРР зайняли чільне місце у збиранні й узагальненні статистичної інформації. У період апогею голоду у першій половині 1933 р., вони, можливо, стали єдиним подібним джерелом. На дані ГПУ УСРР посилали партійні керівники всіх рівнів. Зокрема, у березні 1933 р. С. Косіор у листі до Й. Сталіна наголошував, що дані про голодування і смертність підсумовуються «через дані ГПУ»²⁴. Однак нині дослідникам відомі лише проміжні статистичні дані, які подавало ГПУ УСРР республіканському партійному керівництву²⁵.

Обов'язковим елементом інформаційних записок було зазначення типів настроїв селян за соціальними групами (колгоспники, індивідуальники, бідняки, середняки, куркулі, представники сільської та колгоспної адміністрації тощо). Так, начальник Жмеринського районного відділення ГПУ УСРР Оксса 20 листопада 1931 р. повідомляв секретаря Жмеринського райкому партії і начальника секретно-політичного відділу Вінницького облвідділу ГПУ УСРР про нестачу продовольства і промислових товарів та наголошував на посиленні антирадянських настроїв у всіх соціальних прошарках²⁶.

Начальник Вінницького облвідділу ГПУ УСРР В. Лєвоцький 7 березня 1932 р. повідомив секретаря Вінницького обкому партії М. Алексєєва, що область «по засміченню антирадянським елементом займає одне із перших місць». У 19-сторінковій докладній записці він докладно описав по кожному району наявні «контрреволюційні групи», які на тлі нестачі продовольства могли повстати. Наприкінці записки В. Лєвоцький повідомив, що співробітники облвідділу ГПУ готують «масову операцію по ліквідації повстанських організацій і груп»²⁷.

---

²⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки. – С. 18.

²⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матер. / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 756–759.

²⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-51, оп. 1, спр. 497, арк. 140–146.

²⁷ Там само., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29–48.

Ситуація із нестачею у селян продовольства ставала все критичнішою. В. Лєвоцький 3 квітня 1932 р. інформував М. Алексєєва про ситуацію в Уманському районі. Під грифом «Цілком таємно» він повідомив про приховування фактів масового голодування партійно-радянським апаратом Уманського району:

«[...] ситуація в Уманському районі продовжує залишатися тривожною, спостерігається збільшення голоду та окремі випадки смерті. Боротьба з голодуванням по Уманському району місцевим активом проводиться далеко неефективно. Представники сільради та уповноважені райпарткому не враховують усієї важливості цього питання, замазуючи випадки голодної смерті та недоїдання, розглядаючи часом ці явища як симуляцію. Настрій серед колгоспників та активу села занепав»²⁸.

Далі В. Лєвоцький звернув увагу на конкретні моменти протестних дій селян, які були помічені агентурою. Так, у с. Дмитрушки померло від голоду троє осіб, із них двоє дітей. Під час похорону «середняка-індивідуальника» Пилипа Діденка йому на труну поклали два буханці хліба. На думку чекіста, таке поховання проводилося «у показовому порядку», тобто як натяк, що людина померла через нестачу хліба, тобто голодування.

У доповідній записці зазначалося, що у с. Дмитрушки голодувало майже 20 родин різних соціальних груп. Це родини

«[...] колгоспника Бакащука Кліма, бідняка, сім'я з 7 душ, колгоспника Жовнюка Харитона, бідняка, сім'я з 3-х осіб, колгоспника-бідняка Місько Федосія, сім'я з 8 душ, індивідуальника-бідняка Тротащука Макара, сім'я з 5 душ, індивідуальника-бідняка Кравчука Семена, сім'я з 5 душ та ін.»²⁹.

У с. Пиківець, на думку чекістів, розпочався голод через виконання колгоспом хлібозаготівельного плану на 150%:

«Майже 50% селян села розпродає на базарах майно та закуповує хліб та інші продукти. Голодує та розпухло від голоду 7 сімейств колгоспників: Килимника Терентія, Багрія Максима, Петришина Андрія, Макарчук Єлизавети, Макарчук Теклі, Макарчука Степана та Тополі Степана всі бідняки. У с. Псярівка за останні 5 днів померло 7 людей від голоду, з них: Слонік Микита,

---

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 18.

²⁹ Там само, арк. 19–20.

бідняк-індивідуальник, 27 березня цього року наївся недобро-якісної їжі, Жарт Павло – бідняк колгоспник, Ковяч, колгоспник, Овчар, бідняк-індивідуальник. У цьому ж селі є також голодуючі сім'ї, здебільшого бідняки».

У с. Колодистому селянин М. Сажиєнко разом із дружиною залишили п'ятеро дітей на 12 днів дома. Попередньо він наказав старшому сину натопити піч і закрити трубу. Батьки сподівалися, що діти задихнуться і таким чином врятуються від мученицької тривалої смерті від голоду³⁰. Кількість подібних фактів почала різко зростати із жовтня 1932 р. і продовжувалася майже до липня 1933 р, поки новий врожай не підтримав тих селян, які змогли вижити.

Також варто акцентувати увагу, що керівники обласних відділів ГПУ УСРР у листопаді 1932 р. інформували секретарів обкомів КП(б)У про виконання плану хлібозаготівлі. Ймовірно, це пов'язано із рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 25 листопада 1932 р. про направлення заступника ОГПУ СРСР В. Балицького особливоуповноваженим ОГПУ СРСР в УСРР терміном на 5 місяців. Така посада була надзвичайною у структурі повноважень і компетенцій ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР. Оскільки голова ГПУ УСРР С. Реденс був Повноважним представником ОГПУ СРСР в УСРР і головою ГПУ УСРР, що вже свідчило про повне підпорядкування республіканської спецслужби її московським очільникам.

Згідно постанови політбюро ЦК ВКП(б), В. Балицькому підпорядковувалося все Повноважне представництво ОГПУ СРСР в УСРР і весь республіканський апарат ГПУ. Його зобов'язали кожні дві декади надавати до ЦК ВКП(б) короткий звіт про роботу органів ГПУ радянської України³¹. Очевидно, завданням В. Балицького, окрім посилення репресивної складової в умовах голоду, було жорсткий силовий тиск на процес хлібозаготівлі. Й. Сталін вважав С. Реденса, особою, якій

---

³⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 20.

³¹ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / сост. В. Хаустов, В. Наумов, С. Плотникова. – М., 2003. – С. 340.

«[...] не до снаги керувати боротьбою із контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна»³².

Головними «контрреволюціонерами», за версією Й. Сталіна, були селяни, які приховували хліб.

У цій ситуації, ймовірно, економічні відділи обласних відділів ГПУ УСРР отримали чіткий наказ про контроль виконання плану хлібозаготівлі. Секретарі обкомів партії отримували інформацію про виконання плану хлібозаготівлі від секретарів райкомів КП(б)У та голів райвиконкомів. Оскільки у вищого політичного керівництва існувало побоювання, що ці два районні керівники можуть якимось чином саботувати виконання хлібозаготівлі, то для контролю були задіяні співробітники органів державної безпеки. Таким чином, обласні, республіканські і кремлівські очільники мали повну інформацію не лише про реальний розмір виконання хлібозаготівлі, а й про відсутність хліба в українському селі та масові смерті від голоду. Це стає черговим аргументом в умисності дій московського керівництва щодо вбивства українських селян через масовий голод.

Отже, упродовж 1930–1931 рр. секторами ГПУ УСРР була реорганізована і створена агентурна мережа, спрямована на жорсткий контроль за політичною, соціально-економічною ситуацією, настроями населення в адміністративно-територіальних одиницях. Керували агентурними мережами районні уповноважені ГПУ УСРР.

Система підбору агентів спрямувалася на отримання інформації безпосередньо із соціальних груп, що були об'єктами пильної уваги співробітників державної безпеки: робітники, соціалістичний сектор (радгоспи, МТС, колгоспи) із поділом на соціальні прошарки, індивідуальний сектор, куркулі і куркульські виселки, національні меншини, інтелігенція, службовці, безробітні, колгоспний, радянський, адміністративно-судово-слідчий апарати, земельні органи, кооперація, військові об'єкти.

При вербуванні співробітники держбезпеки враховували певні індивідуальні якості агента: він мав бути лояльним до

---

³² Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева, Э. Рис, Л. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 273–274.

радянської влади, але не проявляти активність у громадському житті, ініціативним, моторним, жвавим, із адекватним сприйняттям дійсності, вмінням завойовувати довіру людей.

У період Голодомору 1932–1933 рр. районні уповноважені ГПУ УСРР докладно інформували про рівень виконання плану хлібозаготівлі, факти канібалізму, масової смертності населення, харчування сурогатами тощо.

Співробітники ГПУ УСРР зайняли чільне місце у збиранні й узагальненні статистичної інформації. На дані ГПУ УСРР посилалися партійні керівники всіх рівнів. Тому ці статистичні дані важливі як джерело для проведення статистичних досліджень щодо кількості загиблих від голоду у 1932–1933 рр.

REFERENCES

1. Danylenko, V., Aulova, L., Lavreniuk, V. (Comps.). (2010). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyj dovidnyk*. L'viv: Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu. [In Ukrainian].
2. Danylenko, V.M. (Comps.). (2009). *Pavlohrads'ke povstannia 1930 r.: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Ukr. pys'mennyk. [In Ukrainian].
3. Drovoziuk, S. (2007). *Povedinka sil's'kykh aktyvistiv pid chas sutsil'noi kolektyvizatsii ta holodomoru ukrains'koho narodu (1932–1933 rr.)*. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty* (34), 67–79. [In Ukrainian].
4. Khaustov, V., Naumov, V., Plotnikova, S. (2003). *Lubyanka. Stalin i VCHK–GPU–OGPU–NKVD*. *Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. Yanvar' 1922 – dekabr' 1936*. Moskva. [In Russian].
5. Khlevnyuk, O., Dehvis, R., Kosheleva, L., Ris, E.H., Rogovaya, L. (Comps.). (2001). *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936*. Moskva: ROSSPEHN. [In Russian].
6. Kovalenko O., Podkur, R., Vasyl'iev V., Lysenko, O. (2012). *Nastroi ta povedinka naselennia Chernihivschyny v umovakh stalins'koi revoliutsii «zghory». 1928–1938: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V.M. [In Ukrainian].
7. Kovalenko, O., Podkur, R., Potapenko, O. (Comps.). (2018). *Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivs'ka oblast'. Vol. 7*. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V.M. [In Ukrainian].

8. Lysenko, O. (2013). Sil's'ki aktyvisty Chernihivschyny (kinets' 1920–1930-ti rr.): typolohiia povedinky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2 (40/41), 259–263. [In Ukrainian].
9. Lysenko, O., Podkur, R. (Comps.). (2015). Anatomii selians'kykh povstan': Horodnians'ke povstannia 1931 r. pid provodom Ya. Riabchenko: zbirnyk dokumentiv ta materialiv. Chernihiv: Vydavets' Lozovyj V.M. [In Ukrainian].
10. Podkur, R. (2012). Vzaiemovidnosyny HPU USRR ta HPU RSFRR u konteksti pidpysannia soiuznoho dohovoru 1922 r. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 69–90. [In Ukrainian].
11. Podkur, R. Vasyl'iev, V. Kravchenko, P., Petrenko, V. (2013). Nastroi ta povedinka naselennia Podillia v umovakh stalins'koi revoliutsii «zghory». 1928–1940: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian].
12. Smolij, V.A. (Ed.). (2003). Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky. Kyiv: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
13. Vasyl'iev, V., Viola, L. (1997). Kolektyvizatsiia i selians'kyj opir na Ukraini (lystopad 1929 – berezen' 1930 rr.). Vinnytsia: Lohos. [In Ukrainian].
14. Yakovlev, A.N. (Ed.). Kokurin, A.I. and Petrov, N.V. (Authors). (2003). Lubyanka: Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB: 1917–1991: Spravochnik. Moskva: MFD. [In Ukrainian].
15. Zolotar'ov, V. (2004). Svoiak Stalina (storinky biohrafii komisara derzhavnoi bezpeky 1-ho ranhu S. F. Redensa). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2 (22/23). [In Ukrainian].

**Podkur R. Information and analytical documents of the GPU
of the UkrSSR about the Holodomor 1932–1933**

The purpose of the article is the research of the process of creating the information documents of the state security service, devoted to the Holodomor 1932–1933

The methodology bases on the principles of historicism and scientific comprehensive analysis. The author used the provenience principle to classify the documents of the Communist secret services, and the problem, chronological, and specific search methods to achieve the goal.

Conclusions. In 1930–1931, the GPU sectors of UkrSSR reorganized and created the agency network aimed at strict control over the political and economic situation, as well as the public sentiments. District networks were managed by district commissioners of the GPU of the USSR.

The system of agents selection aimed at obtaining information directly from social groups that were the object of close attention of state security officers: workers, socialist sector (state and collective farms, the machine tractor station) divided into social strata, individual sector, kulaks and kulak settlements, national communities, intellectuals, public servants, unemployed people; collective farm, Soviet, administrative-judicial-investigative executives, land authorities, cooperation, military facilities.

In the process of recruiting, state security officers took into consideration individual qualities of the potential agent: he had to be loyal to the Soviet government, but not active in public life, proactive, agile, lively, with adequate perception of reality and the ability to gain people's trust.

During the Holodomor 1932–1933, the district commissioners of the GPU of the UkrSSR in minute detail analyzed the level of implementation of the grain procurement plan, the facts of cannibalism, mass mortality, eating the surrogates, and so on.

Employees of the GPU of the UkrSSR took a leading place in the data collection and compilation. Party leaders of all levels referred to this collected data. Therefore, this statistics data is important as a source for quantitative research on the number of deaths from hunger during 1932–1933.

Key words: agency network, Holodomor, GPU of the UkrSSR, district commissioner.